

Ks. Kazimierz Misiaszek SDB
ORCID: 0000-0003-3076-6878
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Profesor emeritus

Konteksty źródłowe na temat życia i działalności wychowawczej św. Jan Bosko

Source Contexts Concerning the Life
and Educational Activity of St. John Bosco

ABSTRACT

The aim of this article is to identify and discuss the value of sources for the biography of St. John Bosco. The primary sources examined are John Bosco's own writings and various memoirs. The educational activity of St. John Bosco (1815–1888) has been documented both in his numerous writings and in the multi-volume *Biographical Memoirs* (*Memorie biografiche*; 20 volumes), edited between 1898 and 1948. Among his own works, particular attention should be given to the *Memoirs of the Oratory* (*Memorie dell'Oratorio*), in which he described the first years of his activity.

An analysis of these sources leads to the conclusion that certain popular interpretations of both the person and the work of John Bosco, as presented in earlier historiography, should be reconsidered. The most significant correction involves shifting the emphasis from portraying the Educator of Turin and his intellectual and spiritual formation to the character of his educational activity. St. John Bosco never focused on presenting himself; rather, he presented his work and justified its

KEYWORDS

John Bosco, educational activity, sources, memoirs, biography

SŁOWA KLUCZOWE

Jan Bosko, działalność wychowawcza, źródła, wspomnienia, biografia

SPI Vol. 29, 2026/2
e-ISSN 2450-5366

DOI: 10.12775/SPI.2026.2.006
Nadesłano: 16.02.2026
Zaakceptowano: 25.03.2026

necessity. These issues are of fundamental importance for understanding both the biography and the educational activity of this priest, and the sources discussed here make such an interpretation possible.

ABSTRAKT

Celem artykułu jest wskazanie i omówienie wartości źródeł do biografii św. Jana Bosko. Podstawowym źródłem wykorzystanym do przedstawienia powyższego zagadnienia są pisma i wspomnienia św. Jana Bosko. Działalność wychowawcza Jana Bosko (1815–1888) została udokumentowana zarówno w wielu jego pismach, jak i w wielotomowych *Wspomnieniach biograficznych* (*Memorie biografiche* – 20 tomów). Były one redagowane w latach 1898–1948. Wśród jego pism należy wyróżnić *Wspomnienia Oratorium* (*Memorie dell'Oratorio*), w których opisał pierwsze lata swojej działalności.

Poddając analizie powyższe źródła, można dojść do wniosku, że należy skorygować niektóre popularne ujęcia zarówno osoby, jak i działalności Jana Bosko przedstawione w dotychczasowej historiografii. Najbardziej istotna korekta dotyczy przesunięcia akcentu z opisu osoby wychowawcy z Turynu i jego formacji intelektualno-duchowej na charakter jego działalności. Jan Bosko nigdy nie skupiał się na przedstawieniu samego siebie, ale ukazywał swoją działalność i uzasadniał jej potrzebę. Te zagadnienia są niezwykle istotne w opisie biografii i działalności wychowawczej duchownego, a wskazane źródła umożliwiają ich przedstawienie.

Uwagi wstępne

Celem artykułu jest omówienie wybranych źródeł do biografii św. Jana Bosko (1815–1888). Podstawowym źródłem do ukazania zagadnienia są pisma i wspomnienia Jana Bosko. Jego działalność wychowawcza została udokumentowana zarówno w wielu jego pismach, jak i w wielotomowych *Wspomnieniach biograficznych* (*Memorie biografiche* – 20 tomów). Były one redagowane w latach 1898–1948. Wśród jego pism należy wyróżnić *Wspomnienia Oratorium* (*Memorie dell'Oratorio*), w których opisał pierwsze lata swojej działalności.

Poddając analizie konteksty źródłowe dotyczące życia i działalności wychowawczej Jana Bosko, należy dokonać koniecznych korekt. Zbyt wiele bowiem nagromadziło się popularnych wyobrażeń o jego

dokonaniach, które powtarzają się w różnych opracowaniach. Przywołały więc najbardziej wiarygodne źródła, które ukażą w nieco nowym świetle osobę i dzieło wychowawcy z Turynu. Do ważnych wydawnictw poświęconych tej tematyce należy zaliczyć publikacje autorstwa m.in. Mario Braidó (1981, 1992, 1999), Aldo Giraudó (2015), Pietra Stelli (1973, 1981, 1989–1990) oraz innych, którzy zostali wymienieni poniżej w tekście.

Zarys biograficzny

Święty Jan Bosko, jeden z wielkich wychowawców katolickich, jest założycielem Towarzystwa św. Franciszka Salezego oraz twórcą własnego systemu prewencyjnego przynoszącego nowe spojrzenie zarówno na treść, jak i metodę wychowywania młodych ludzi. Był kapłanem diecezji turyńskiej. Urodził się w Becchi (obecnie Castelnuovo Don Bosco), miejscowości położonej niedaleko Turynu.

W czasie dodatkowych studiów duszpasterskich nawiązał przyjaźń z ks. Józefem Cafasso, który ukierunkował go na zainteresowanie się młodzieżą biedną i opuszczoną, przybywającą ze wsi do Turynu w celu poszukiwania pracy. Uwrażliwił go również na dramatyczną sytuację młodzieży przebywającej w więzieniach i domach poprawczych.

Zainteresowanie potrzebą wychowania młodego pokolenia wynikało u ks. Bosko także z jego wrażliwości społecznej, pogłębianej własnymi obserwacjami życia młodzieży, często opuszczonej, wałęsającej się po ulicach miast, parającej się kradzieżą czy popełniającej inne różne przestępstwa. Zainteresowanie problemami tego rodzaju młodych ludzi nie wynikało więc z jakiegoś eklezjalnego imperatywu (jakkolwiek działalność społeczna i charytatywna należy do ważnych obszarów aktywności Kościoła). Dopiero w trakcie organizowania i instytucjonalizacji przez ks. Bosko jego działalności pomocowej ukształtowały się konkretne cele i zadania wychowawcze zgodne z tradycją i życiem Kościoła. Podjął więc ks. Bosko działalność wychowawczą poprzez organizowanie tzw. oratorium, które w praktyce duszpasterskiej diecezji piemonckiej należało do struktury życia parafialnego. Łącząc elementy kultury i religii, oratorium pragnęło wychowywać w duchu tego, co dzisiaj możemy nazwać inkulturacją wiary, a więc integrowaniem wartości kulturowych z religijnymi, gdzie

punktem wyjścia jest kultura i wszystko to, co niesie ona w zakresie wychowywania człowieka, aby następnie dopełniać wartości kulturowe religijnymi, chrześcijańskimi (Misiaszek 1987–1988: 41–46).

U podstaw pedagogii salezjańskiej leży zatem idea i zarazem praktyka oratorium, która korzeniami sięga czasów włoskiego renesansu i osoby św. Filipa Nereusza (1515–1595), podejmującego w tej formie próby ożywienia i odnowy życia religijnego w Rzymie. Ksiądz Bosko czerpał bezpośrednio inspiracje z tego dzieła, dostosowując je do własnych potrzeb wychowawczych. Zmierzał przede wszystkim do stworzenia z oratorium domu, z właściwą mu atmosferą rodzinną, co wyrażało się okazywaniem wychowankom szacunku, zaufania, okazywania dobroci, miłości, a także nawiązywaniem bezpośrednich, serdecznych relacji. Myśl o ukształtowaniu takiego właśnie rodzinnego sposobu wychowywania wpływała zarówno z własnych doświadczeń ks. Bosko, z oglądu sytuacji wychowanków, często pozbawionych domu rodzinnego, z konfrontacji z innymi ówczesnymi oratoriami, które w dużej mierze cechował rygoryzm pedagogiczny, jak i z osobistych przeżyć religijnych, które zwykle sam określał jako sny. W tym przypadku był to sen, wydaje się w jakimś sensie profetyczny (dość często wracał do niego w późniejszym etapie swojej działalności), w którym zostały mu nakreślone zasadnicze linie pracy wychowawczej z chłopcami. W czasie snu młody Bosko został pouczony, że najlepszą metodą wychowawczą jest dobroć i łagodność (Misiaszek 1987–1988: 41–46). Możemy o tym przekonać się z lektury jego osobistych wspomnień, które zawarł w dziele *Wspomnienia Oratorium św. Franciszka Salezego 1815–1855* (2015) opisującym początki jego dzieła wychowawczego.

Geneza i treść idei prewencyjnej w wychowaniu salezjańskim

Ks. Bosko określił swoją metodę wychowawczą mianem systemu prewencyjnego. Nie wypracował jednak żadnej jego teorii, dając jedynie ogólne wskazania, zapewne z racji, że był bardziej praktykiem niż teoretykiem wychowania. Rzeczywiście, pełny wyraz prewencji ujawnił się w jego codziennej praktyce wychowawczej w formie praktyki zapobiegania, uprzedzania, do jakiej zobowiązywał głównie wychowawców. Natomiast określenie „system prewencyjny” zrodziło się zapewne z faktu, że idea działań prewencyjnych była szczególnie

żywa w mentalności i kulturze pierwszej połowy XIX wieku. Dostrzec ją można w wielu dziedzinach życia: politycznej, społecznej, ekonomicznej, religijnej i pedagogicznej.

Idea działań prewencyjnych była zresztą i jest obecna w całej historii wychowania chrześcijańskiego. Realizuje się ona głównie poprzez zapobieganie, zabezpieczanie, ochronę, przygotowywanie, przewidywanie, obecne w myśli teologicznej, moralnej, prawnej i praktycznej Kościoła. Obecna w różnych systemach wychowawczych, przejawia troskę o pełne wykształcenie intelektualne i w miarę integralne ukształtowanie osobowości wychowanka. Z jednej strony pragnie go zabezpieczyć przed złem, a z drugiej – pobudzić wolę do pełnienia dobra, jak również do podejmowania różnorodnych zadań w społeczeństwie i Kościele. W instytucjach o charakterze charytatywnym ujawnia się jako działanie wychowawcze, które zmierza do zaspokojenia materialnych potrzeb człowieka, aby ten z powodu nędzy nie był skazany na blokadę swego osobowego rozwoju (Braidó 1981: 271).

Takie też znaczenie prewencji przejął i rozwinął w swoich ośrodkach wychowawczych ks. Bosko. Dążył do poszukiwania takich założeń, metod, środków i form wychowania, aby pomogły mu one uformować pełnego człowieka, w sensie integralnego rozwoju ludzkiego i chrześcijańskiego. W polskiej tradycji wychowania salezjańskiego używano niemalże od początku obecności salezjanów na ziemiach polskich (1898) do połowy XX wieku określeń dobrze oddających naturę „systemu prewencyjnego”, takich jak uprzedzanie czy zapobieganie. Wychowawca był zobowiązany (i nadal jest) do przewidywania różnych wydarzeń i sytuacji oraz uprzedzania wychowanka o mogących z nich wynikać określonych konsekwencji. Innymi słowy, jest to sformułowanie znanej w obszarze wychowania zasady, że lepiej jest zapobiegać złu, niż z niego leczyć, poszerzonej o element wskazujący na powinność poszukiwania dobra, aby na nim budować proces wychowania. Dobrze ilustruje to powiedzenie ks. Bosko: „Ja nie zmierzam do niczego innego, jak tylko do tego, aby starać się o wasze dobro moralne, intelektualne, fizyczne” (MB V: 212)¹. W innym miejscu ks. Bosko dostrzega wiarę w wychowawczą moc

1 *Memorie biografiche di Don Giovanni Bosco*, t. I–XX, Libreria Salesiana, San Benigno-Canavese 1898–1948 (dalej w skrócie: MB).

dobra: „W każdym chłopcu, nawet najgorszym łajdaku, jest jakiś punkt dostępny dla dobra. Wtedy pierwszym obowiązkiem wychowawcy jest odkryć je i na nim budować” (MB, V: 125). Mówiąc inaczej, jest to wyrażenie prawdy o fundamentalnych zasadach życia, dzięki którym człowiek ma zarówno doświadczenie dobra, jak i zła, będąc świadomy tkwiących w złu destrukcyjnych siłach i możliwościach rozwoju przez dobro.

Przyjrzyjmy się bliżej źródłom i okolicznościom założonego przez ks. Bosko oratorium. W dziedzinie organizacji oratorium sięgał do praktyki duszpasterskiej św. Karola Boromeusza, a zwłaszcza do jego „Konstytucji i Regulaminów Towarzystwa Szkół Doktryny Chrześcijańskiej” (MB II, III, IV). Studiował także regulaminy oratorium św. Filipa Nereusza (MB III). Współpracował blisko także z księdzem Giovannim Cocchim z diecezji turyńskiej, pionierem odnowy idei oratorium (Stella 1973: 145–170).

Duży wpływ na charakter złożonego przez ks. Bosco oratorium w Valdocco mieli także Bracia Szkół Chrześcijańskich oraz myśl i praktyka wychowawcza św. Jana de la Salle (Stella 1981). Oratorium lasaliańskie stawiało sobie za cel, podobnie jak oratorium salezjańskie, wychowanie dobrego chrześcijanina i uczciwego obywatela. Nie obca mu była także asystencja, która odgrywała istotną rolę w systemie wychowawczym ks. Bosko. Dadzą się jednak zauważyć różnice, w sumie sprowadzające się do innej atmosfery wychowawczej w obydwu typach oratorium: oratorium lasaliańskie kładło duży nacisk na wewnętrzną organizację, podczas gdy ks. Bosko propagował u siebie atmosferę rodzinną.

Ks. Bosko czerpał także z „Regulaminu dla szkół”, autorstwa Karola Feliksa z 1822 roku, szczególnie zwracając uwagę na środki wychowawcze, jakie tam się znajdowały: sakramenty, msza św., teologia łaski, modlitwa, rozmyślanie, kierownictwo duchowe, nauka religii, rekolekcje, ćwiczenie dobrej śmierci itp. (Stella 1981). Natomiast w kwestii okazywania dobroci wobec słabości moralnych podopiecznych oraz centralnej roli idei teocentryzmu w wychowaniu ks. Bosko pozostawał pod wpływem jezuitę Jean-Baptisty Blancharda (Duchesne), znanego pedagoga okresu oświecenia (Stella 1981). W systemie prewencyjnym ks. Bosko dostrzegalne są też idee pedagogiczne Alessandra Teppy, przełożonego barnabitów, zawarte w jego książce *Avvertimenti per gli educatori ecclesiastici della gioventù* (1868).

Należą do nich: centralne miejsce miłości wychowawczej, dobroć w procesie poprawiania i kształtowania wychowanka, wymaganie znajomości psychiki każdego wychowanka i unikanie kar fizycznych. W książce tej możemy znaleźć wyrażenia, jakich niemal dosłownie używał ks. Bosko dla określenia swojego systemu prewencyjnego: „Kto chce zdobyć serce młodzieży, niech się stara, aby został pokochany. Kto jest kochany, jest też chętnie słuchany i okazuje mu się posłuszeństwo. By zostać pokochanym, nie ma innego środka, jak tylko samemu kochać” (Teppa 1868: 21–22). Zauważyć można również psychologiczną, umysłową i operatywną bliskość ks. Bosko z grupą pedagogów i wychowawców turyńskich skupionych wokół czasopisma „L’Educatore Primario” (Braido 1981: 312). Wszystkich łączyła ta sama myśl i ten sam zapał do wychowania w klimacie solidarności i rodzinności młodych ludzi w szkołach zawodowych, niedzielnych i rzemieślniczych. Nadmienić należy, że ks. Bosko pragnął swoim wychowankom zapewnić przynajmniej wykształcenie zawodowe, aby mogli podjąć pracę i dzięki temu mieć kontrolę nad własnym życiem.

Przywołanie powyższych źródeł pozwala nam weryfikowanie utrzymującego się raczej błędnego przekonania, że to ks. Bosko jest twórcą systemu prewencyjnego. Tymczasem jest on raczej jego genialnym interpretatorem, który potrafił przejąć i dostosować to, co było mu potrzebne dla budowania własnej metody wychowawczej w powstającym oratorium.

Główne założenia salezjańskiego wychowania prewencyjnego

Zasady wychowania prewencyjnego można sprowadzić do triady określonych wartości zarówno ogólnoludzkich, jak i chrześcijańskich. Tworzą one jedność tak ściśle, że nie można z nich wykluczyć żadnej ani zmienić ich kolejności. Książd Bosko stał bowiem na gruncie realistycznej teorii poznania, w której na pierwszym miejscu jest poznanie rozumowe. Stąd zapewne był w swoich działaniach wychowawczych bardziej praktykiem niż teoretykiem.

Zasada rozumu (rozumności)

W systemie prewencyjnym ks. Bosko nieprzypadkowo rozum został wymieniony jako pierwszy człon owej triady wartości. Jest to

wyrazem nie tylko docenienia charakteru ludzkiego poznania, ale i realnego podejścia do kwestii wychowawczych, zgodnych zarówno z tradycją i nauczaniem Kościoła, czego wyrazem może być encyklika Jana Pawła II *Fides et ratio*, jak i ogólnych założeń pedagogicznych, zmierzających na pierwszym miejscu do poznania wychowanka i środowiska, w którym on żyje.

W przypadku ks. Bosko nie należy jednak ujmować tej zasady ani w sensie filozoficznym, ani teologicznym. Nie znajdziemy w jego pismach prób tego rodzaju uzasadnień. Rozumność w wychowaniu pojawiała się w jego działalności jako naturalny sposób odniesienia się do rzeczywistości, jako próba racjonalizowania wielu problemów, które w wychowaniu występują.

Ks. Bosko, wychowany w kulturze chrześcijańskiej, pielęgnującej i dowartościowującej rozum, jak i zaprawiony do życia poprzez różnego typu doświadczenia (nauka, praca, bieda itp.), reagował w wychowaniu racjonalnie, postrzegając rzeczywistość zgodnie z jej naturą. W literaturze włoskiej, która omawia tę kwestię, używa się pojęcia *ragionevolezza*, co w dosłownym tłumaczeniu można oddać jako pragnienie kierowania się rozumem, jako „dążenie do rozumnego działania”, a w szerszym – jako racjonalność, kierowanie się słuszością rzeczy, wychwycenie głównej idei. W optyce pedagogicznej można uznać tak pojmowaną rozumność jako zasadę realizmu pedagogicznego i roztropności wychowawczej, ale także jako wyraz postawy mądrościowej ks. Bosko. Tego rodzaju podejście ujawniało się w zwykłym i autentycznym otwarciu na osobowy dialog z wychowankiem, w trosce o jego rozwój i dobro (MB VII: 761–763; Misiaszek 1987–1988: 47).

Zasadę rozumności stosował ks. Bosko także w podejściu do religii i praktyk religijnych w oratorium, pragnąc uchronić wychowanków od pobożności naiwnej czy zbyt uczuciowej. Jego zamiarem było ukształtowanie w nich świadomej postawy religijnej, zdrowej, w pełni naturalnej. Podobnie postępował w odniesieniu do wychowawczej miłości, która powinna być zdolna do krytycznego postrzegania wychowanka, zarówno jego pozytywnych, jak i negatywnych postaw i zachowań. Wychowawcom zalecał: „Pozwólcie się zawsze prowadzić rozumowi, a nigdy namiętnościom” (MB X: 1022).

Zasada religijności

Religia chrześcijańska traktowana jest w salezjańskim wychowaniu jako źródło skuteczności wychowawczej, jako wewnętrzna zasada pedagogiczna, która rzutuje na cel, treści, formy i metody wychowania. Jest ona umieszczona bezpośrednio po zasadzie rozumu, co jest zgodne zarówno z porządkiem poznania, jak i życia: rozum nie wyczerpuje całej wiedzy człowieka o nim samym i świecie, życie wskazuje na istnienie w nim wymiaru nadprzyrodzonego. Dla ks. Bosko zasada ta nie była jednak przedmiotem spekulatywnych dociekań, ile trwałym przekonaniem wyrosłym z wiary, że życie ludzkie realizuje się w pełni w Bogu. Ujmował ją jako fakt oczywisty, a dla wychowania czerpał potrzebne wartości z całego bogactwa kultury chrześcijańskiej i życia kościelnego, orientując wychowanków na perspektywę eschatologiczną (życie wieczne w Bogu), na odkrycie w historii i dziele zbawienia w Chrystusie najbardziej istotnych dla człowieka wartości, czego skutkiem miało być świadome dążenie do świętości. Był przekonany o wychowawczej funkcji religii, czemu dał wyraz w stwierdzeniu, że jedynie religia jest zdolna doprowadzić do końca dzieło wychowania (MB III). W odpowiedzi na pytanie o metodę wychowawczą, odpowiedział: „Siła, którą posiadamy, jest natury moralnej. [...] my przemawiamy przede wszystkim do serca młodzieży, a naszym słowem jest słowo Boga” (MB V: 80).

Zasada miłości

W działalności wychowawczej św. Jana Bosko miłość wychowawcza dość często określana była słowem *amorevolezza*, co – podobnie jak w przypadku zasady rozumu – należy rozumieć w znaczeniu nie tylko zdolności do kochania, ale pragnienie kochania wychowanków tak, aby mieć na uwadze prawdziwe ich dobro, być do ich dyspozycji, przebywać wśród nich z gotowością do poświęceń i trudów związanych z misją wychowywania. Charakterystyczne i wymowne jest w tym względzie stwierdzenie ks. Bosko: „Tu z wami czuję się dobrze, moje życie – to przebywanie wśród was”. Z głębokim wycuciem wyjaśniał także, iż ważną jest rzeczą, aby „nie tylko młodzież kochać, ale żeby ona sama poznała, że jest kochana” (MB XII: 15). Wreszcie najbardziej wyraziste stwierdzenie: „Dla was się uczę, dla

was pracuję, dla was żyję i także dla was gotów jestem oddać życie” (MB VII).

Podsumowanie

Dokonana krótka charakterystyka systemu prewencyjnego ks. Bosko nie byłaby możliwa bez odwoływania się szczególnie do jego wspomnień biograficznych (*Memorie biografiche*). Jest to dzieło szczególne, dwudziestotomowe, zawierające spisane wypowiedzi ks. Bosko. Zostały one zredagowane w latach 1898–1939 przez trzech autorów: ks. Giovanniego Battistę Lemoyne’a, ks. Angelo Amadeiego oraz ks. Eugenio Cerię. Wspomnienia te są przedmiotem badań prowadzonych już od ponad 40 lat. Niezależnie od krytycznych uwag współczesnych badaczy, trzeba przyznać, że rzucają one nowe światło na sylwetkę świętego wychowawcy, który całe swoje życie poświęcił wychowaniu młodzieży. Niech przykładem będzie następująca wypowiedź ks. Bosko: „Przyrzekłem Panu Bogu, że nawet ostatnie tchnienie będzie dla moich ubogich chłopców” (Bosko 2015: 258).

W końcu istotne są także krytyczne uwagi poczynione przez Alda Giraudo w jego wprowadzeniu i uwagach historycznych do *Wspomnień Oratorium* (Bosko 2015: 18), napisanych przez św. Jana Bosko w latach 1815–1855, a obejmujących pierwsze lata działalności Oratorium. Giraudo potwierdza, że ks. Bosko w tych wspomnieniach nie koncentruje się na historii własnego życia, ale przede wszystkim zamierza przekazać swoim kontynuatorom historię Oratorium, naszkicować jego specyfikę, uwarunkowania w jakich przyszło mu pracować z podopiecznymi, innymi słowy – ukazuje szeroki kontekst historyczny, społeczny i religijny, w którym to dzieło powstało, wraz z tymi elementami, które wyróżniały jego misję, nadając mu charakterystyczny rys. Nie czynili tego poprzedni biografowie ks. Bosko, skupiając się bardziej na jego drodze formacyjnej w oderwaniu od całościowego planu, jaki zamierzył święty wychowawca z Turynu.

Bibliografia

Bosko J. (2015). *Wspomnienia Oratorium św. Franciszka Salezego 1815–1855*, przeł. K. Kozak, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.

- Braido P. (1981). *L'esperienza pedagogica preventiva nel sec. XIX – Don Bosco*, [w:] P. Braido (red.), *Esperienze di pedagogia cristiana nella storia*, vol. 2: *Secoli XVIII–XIX*, Roma: Libreria Ateneo Salesiano, s. 271–401.
- Braido P. (1992). „*Memorie del futuro*”, „*Ricerche Storiche Salesiane*”, nr 11, s. 97–127.
- Braido P. (1999). *Prevenire non reprimere. Il sistema educativo di don Bosco*, Roma: Libreria Ateneo Salesiano.
- Giraud A. (2015). *Historyczne i pedagogiczno-duchowe znaczenie „Wspomnień Oratorium”*, [w:] J. Bosko, *Wspomnienia Oratorium św. Franciszka Salezego 1815–1855*, przeł. K. Kozak, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, s. 5–53.
- Memorie biografiche di Don Giovanni Bosco*, t. I–XX, Libreria Salesiana, San Benigno-Canavese 1898–1948 (tu w skrócie: MB).
- Misiaszek K. (1987–1988), *Główne idee systemu prewencyjnego św. Jana Bosko*, „*Seminare. Poszukiwania naukowo-pastoralne*”, t. 9, s. 37–65.
- Stella P. (1973). *Don Bosco e le trasformazioni sociali e religiose nel suo tempo*, [w:] P. Brocardo, M. Midali (red.), *La famiglia salesiana riflette sulla sua vocazione di oggi*, Torino: Elle Di Ci, s. 145–170.
- Stella P. (1981). *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica*, t. 2: *Mentalità religiosa e spiritualità*, Roma: Libreria Ateneo Salesiano.
- Stella P. (1989–1990). *Apologia della storia. Piccola guida critica alle „Memorie biografiche” di don Bosco*, Roma: Università Pontificia Salesiana.
- Teppa A. (1868). *Avvertimenti per gli educatori ecclesiastici della gioventù*, Roma-Torino: Marietti.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Ks. prof. dr hab. Kazimierz Misiaszek SDB
 Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
 Profesor emeritus
 e-mail: kazmis@op.pl